

ELEKTRONSKO GLASANJE – TROJANSKI KONJ ILI *DEUS EX MACHINA* U SAVREMENIM DEMOKRATIJAMA?*

Sažetak

Pojam elektronskog glasanja označava upotrebu tehnološko-informacionih uređaja u izbornom postupku, bilo da je u kontrolisanom (DRE mašine) ili u nekontrolisanom okruženju, (internet glasanje). Kao takvo, ono je nezaobilazni činilac sve prisutnijeg pojma elektronske demokratije. U radu se, kroz jasno diferenciranje e-uprave i e-demokratije, ukazuje na razliku između digitalizacije političkih izbora i digitalizacije drugih sfera života, ali i nepolitičkih izbora (izbori unutar kompanije, univerziteta i sl.). Razlika se zasniva na važnosti koju ovi izbori imaju za uspostavljanje i legitimizaciju državne vlasti i demokratski karakter političkog sistema. Takođe se analizira praksa redovnih i ustavnih sudova suočenih sa pitanjima informatičke sigurnosti i jednakosti elektronskog glasanja. Autor kritički preispituje tezu da elektronsko glasanje nužno dovodi do veće izlaznosti i time rešavanja problema legitimacijskog deficita u savremenim demokratijama. Oblici elektronskog glasanja, iako nesumnjivo korisni, tretiraju posledice, ali ne i uzrok problema u savremenim demokratskim porecima.

Ključne reči: elektronska demokratija, internet glasanje, elektronsko glasanje, izbori, digitalni konstitucionalizam.

---

* Istraživač pripravnik, Institut za uporedno pravo, Beograd, Srbija.

E-mail: v.markovic@iup.rs

** Rad je nastao kao rezultat naučnoistraživačkog rada Instituta za uporedno pravo koji finansira Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije prema Ugovoru o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada NIO u 2023. godini (evidencioni broj 451-03-47/2023-01/200049 od 3. februara 2023).

Rad je nagrađen prvom nagradom na konkursu za najbolji naučni rad mladih istraživača „Pravni izazovi digitalnog doba – pogled u budućnost – in memoriam dr Stefan Andonović“ koji su organizovali Institut za uporedno pravo i Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu.

E-VOTING - TROJAN HORSE OR *DEUS EX MACHINA* IN CONTEMPORARY DEMOCRACIES?

Summary

The notion of electronic voting means the use of technological and informational devices in the electoral process, either in a controlled (DRE machines) or in an uncontrolled environment (internet voting). As such, it is an indispensable component of the ever-present concept of digital or electronic democracy. The paper, through a clear differentiation of e-government and e-democracy, points out the difference between the digitization of political elections and the digitization of other spheres of life, as well as non-political elections (elections within companies, universities, etc.). The basis of the difference is the importance these elections have for the establishment and legitimization of government and the democratic character of the political system as whole. Furthermore, the paper analyses case law of ordinary and constitutional courts faced with issues of IT security and equality of electronic voting. Finally, the author critically examines the hypothesis that electronic voting necessarily leads to a higher turnout, thereby solving the problem of legitimation deficit in contemporary democracies. It is concluded that forms of electronic voting, although undoubtedly useful, treat the consequences but not the core issues of modern democratic orders.

Keywords: e-democracy, i-voting, e-voting, elections, digital constitutionalism.

1. Uvodna razmatranja

U uslovima nezadrživog tehnološkog napretka i digitalizacije, metodološki pristup zasnovan na unidisciplinarnom istraživanju je neodrživ. Pri tome, znanja iz različitih disciplina su takva da poredak, odnosno prioritet koji se među njima uspostavlja nije unapred dat (Stengers, 2022, p. 21). Izborna prava u kom se, za razliku od drugih pravnih disciplina, koriste metode prirodnih nauka (Pavjančić, 1999, p. 15), predstavlja, u pogledu predmeta ovog rada, a to je ispitivanje demokratskog potencijala elektronskog glasanja, ipak delimični izuzetak od predočenog stava. Teorijsko razmatranje problema povezanih sa elektronskim glasanjem je multidisciplinarno jer obuhvata tehničke nauke, pravo, političku teoriju, pa i psihologiju, ali se teza u pogledu metodološke, pa i epistemološke ekvipariranosti

ovih disciplina ovde ne dâ potvrditi. Klatno prioriteta umnogome je pomerenom ka tehničkim naukama, a razlozi su višestruki. Tehnološki i pravni aspekti izbornog procesa ukršteni su tako da je uvođenje nove tehnologije uslovljeno promenom izbornog zakonodavstva (Spycher-Krivososova, 2022, p. 36), a ono, usled nedostatka transdisciplinarnih znanja, često deluje inertno spram sve brže tehnološke evolucije (Driza Maurer, 2015, p. 1). Istovremeno, pitanje ko i na koji način uvodi i koristi digitalnu tehnologiju u izbornom postupku nedovoljno je istraženo, te se tema izbornih tehnologija naziva „siročetom” u teoriji javne uprave i političkim naukama (Spycher-Krivososova, 2022, p. 27; Stewart, 2011, p. 372).

Ipak, dublji uzrok zaostajanja pravne nauke za tehničkim naukama jeste u stavu o efikasnosti kao idealu i vrednosti po sebi. Efikasnost je nezaobilazni argument u prilog afirmaciji digitalnih tehnologija u nastojanju da se njihovom upotrebom reformiše javna uprava, a njen rad učini efikasnijim i ekonomičnijim (Spycher-Krivososova, 2022, p. 40). Štaviše, digitalne tehnologije i njihova efikasnost se vide i kao adekvatno sredstvo za povećanje učešća u izbornom procesu, ali i za „osvežavanje demokratije” (Milakovich, 2021, p. 20).¹ Entuzijazam sa kojim su krajem prošlog i početkom ovog veka pozdravljene nove tehnologije bio je praćen stavom koji je pravo i normativni okvir nastojao da u celosti odbaci u boljem, ili barem da ga upodobi binarnoj, kompjuterskoj perspektivi u, iz te vizure, manje dobrom scenariju (Goila, JR, 2022, p. 23). Ipak, nedostaci zanemarivanja da efikasnost jeste „vredan pratilac, ali ipak samo pratilac važnijeg ideala pravde” (Đorđević, 2021, p. 86) (ali i demokratije) veoma su uočljivi na primeru elektronskog glasanja.

Digitalizacija izbornog procesa suštinski je drugačija od digitalizacije drugih sfera u životu pojedinca (Weill, 2017, p.148), poput digitalizacije trgovine ili pružanja javnih usluga. Ovo stoga što izborni proces, ukoliko ispuni uslove u pogledu opštosti, neposrednosti, tajnosti i jednakosti glasanja, predstavlja izraženu volju nosilaca suverenosti, a time i kamen temeljac predstavničke demokratije. Način na koji se formira izborna volja, ali i poverenje u taj postupak, ima dalekosežne posledice na konture i razvoj političkog sistema, ali i na sve sfere svakodnevnog života, te rečima K. Anana „i dok demokratija mora biti više od izbora, isto tako je tačno da ne sme biti manje” (Krimmer, Triessing, & Volkamer, 2007, p. 1) Upravo zato digitalizaciji izbora, iako živimo u okruženju koje se

---

¹ Uverenost u sposobnost digitalnih tehnologija da utiču na preoblikovanje demokratije deo je tzv. novog tehnološkog fetišizma, prema kome su upravo tehnologije ključni determinišući faktor ljudske egzistencije (Hand & Sandywell, 2002, p. 198). Nove tehnologije viđene su i kao mehanizam restauracije neposredne demokratije, ali nisu svi teoretičari bili oduševljeni tom idejom. Tako Bobio, kao kontraargument, ističe da bi iako tehnički naizgled olakšana, neposredna demokratija dovela do izborne apatije usled previše učestale participacije (Vučković, 2021, p. 140).

sve češće opisuje kao *onlife* svet (Andonović & Prlja, 2020, p. 210), više nego bilo kojem drugom aspektu života treba pristupati *cum grano salis*.

Od ovakve perspektive, koja nije apriorno odbacivanje upotrebe novih tehnologija u izbornom procesu, polazimo u radu. Ona je i u osnovi sve prisutnijeg pravca istraživanja u savremenoj teoriji – takozvanog digitalnog konstitucionalizma, u čijem su fokusu prvenstveno proceduralni aspekti demokratije, kao i sigurnost izbornog procesa (Goila JR, 2022, p. 2) Digitalni konstitucionalizam, za razliku od novog tehnološkog fetišizma pod geslom *l'efficacité pour l'efficacité*, ne insistira na revolucionarnim preispitivanjima pretpostavki moderne ustavnosti. Umesto toga, njegova je namera da iznađe i razume ulogu ustavnog prava u svetu algoritama i inkorporira osnovne ustavne principe u digitalno okruženje (De Gregorio, 2022, p. 4).

Cilj autora je da ovim radom, sagledavajući problematiku elektronskog glasanja iz pravničke vizure, doprinese uravnoteženju interdisciplinarnog klatna po ovom pitanju. Budući da elektronsko glasanje *de lege lata* nije moguće u Srbiji, u radu će biti ponuđen prikaz i analiza uporedne sudske prakse. Pored toga, kritički će biti preispitana teza o većoj izlaznosti usled mogućeg elektronskog glasanja, i time jačanja demokratskih potencijala koji su uzdrmani sve većom političkom rezignacijom. No, pre toga dato je terminološko i pojmovno razgraničenje, uz nužan kratak prikaz istorijskog razvoja elektronskog glasanja.

2. Pojmovna razjašnjenja i evolucija elektronskog glasanja

U imenovanju fenomena upotrebe digitalnih tehnologija u demokratskim procesima koriste se različiti izrazi: sajberdemokratija, demokratija na dugme, teledemokratija, elektronska demokratija, algokratija i slično (Prlja, 2012, p. 107; Xenakis & Macintosh, 2005, p. 191). Koji god od ovih pojmova da uzmemo kao genusni, on će obuhvatiti upotrebu sredstava digitalne tehnologije u poboljšanju efikasnosti, jednakosti i kvaliteta demokratske participacije (Achieng & Ruhode, 2013, p. 1). Jasniju liniju razlikovanja pak treba podvući u odnosu između elektronske demokratije (*e-democracy*) i elektronske uprave (*e-government*). Potonji pojam označava proces prebacivanja aktivnosti vlade u *online* formu sa ciljem da se poveća efikasnost rada uprave. Pod tim aktivnostima uglavnom se podrazumeva veća dostupnost i efikasnije vršenje najrazličitijih javnih usluga. Dakle, aktivnosti elektronske uprave nemaju nužno veze, osim u izrazito ekstenzivnom tumačenju, sa elementima demokratskog procesa (Damnjanović, 2009 p. 87), a posebno ne sa ostvarivanjem aktivnog biračkog prava, koje se, po svojoj pravnoj prirodi, nipošto ne može poistovetiti sa javnim uslugama.

O odnosu dvaju pojmova, međutim, u teoriji postoje različita stanovišta. Po jednom, e-uprava je izvedeni segment e-demokratije (Vučković, 2021, p. 139). Po drugom, pojam e-uprave kao genusni pojam počiva na četiri stuba: elektronskoj demokratiji, elektronskom pružanju usluga, elektronskom menadžmentu i elektronskom upravljanju. E-demokratija je, dakle, izvedeni pojam iz pojma e-uprave i obuhvata aktivnosti državnih organa sa ciljem ostvarivanja osnovnih demokratskih principa putem informaciono-komunikacionih tehnologija čime se organizacija vlasti približava građanima i olakšava im se ostvarivanje prava i interesa (Jovanović & Andonović, 2021, p. 22). Ipak, ova razmimoilaženja mogu ostati pretežno teorijskog karaktera, dok god se naglašavaju dve stvari. Prva je jasno nepostovećivanje elektronske demokratije i elektronske uprave, što je poput već istaknute razlike između digitalizacije izbora i digitalizacije drugih sfera života. Druga stvar je insistiranje na jednakoj dostupnosti mehanizama elektronske demokratije. Iako načelo jednakosti ima veliki značaj i u oblasti pružanja javnih usluga, njegova uloga u sprovođenju elektronske demokratije je od ključne važnosti. Ukoliko se ne postigne digitalno opismenjavanje građana do te mere da se na jednak način mogu koristiti mehanizmima obuhvaćenim pojmom elektronske demokratije, javiće se opasnost od diskriminacije (Jovanović & Andonović, 2021, p. 22),² pa elektronska demokratija već na samom početku neće ni biti u stanju da ostvari svoj *raison d'etre*.

Izbegavanje takozvanog digitalnog raslojavanja (*digital divide*) nužan je preduslov sprovođenja elektronskog glasanja, koje je i samo višeslojan pojam. Pod njim se podrazumevaju različiti modeli izbornih tehnologija koji se koriste kako u procesu samog glasanja, tako i prilikom brojanja glasova (Achieng & Ruhode, 2013, p. 2). Elektronsko glasanje tako obuhvata i glasanje putem dodira elektronskog ekrana na biračkom mestu, ali i glasanje preko personalnih računara ili mobilnih telefona povezanih na internet mrežu (tzv. internet glasanje ili *i-voting*) (Vučković, 2021, p. 142). Kao što se dâ uočiti, internet glasanje (*i-voting*) samo je jedan od pojava oblika elektronskog glasanja (*e-voting*).

Prvi predlozi upotrebe elektronike u izbornom postupku javili su se još sredinom XIX veka (Krimmer, 2016, p. 29). Ipak, nakon predočavanja političkoj eliti, nije bilo političke volje za njihovom realizacijom, uglavnom jer je to iziskivalo i promenu postojećih procedura, sa neizvesnim ishodom.³ Prvi slučaj upotrebe

² Značaj jednakosti ističe se i pri upotrebi pojma digitalne pravde (*digital justice*), za koji nije jasno spada li u okvir e-demokratije, e-uprave ili je pak zaseban pojam. Pod njim se podrazumeva upotreba digitalnih tehnologija u sudskim postupcima (npr. podnošenje tužbe *online*), sa ciljem da se smanje troškovi, a poveća efikasnost pravosuđa. Ipak, postoji i određena bojazan da usled digitalnog raslojavanja može doći i do onemogućavanja pristupa pravdi pojedincima, pa i čitavim grupama (Tomlinson, 2019, p. 38).

³ Prvi predlog korišćenja pomoćnih mehaničkih uređaja u izbornom procesu, u cilju smanjenja ljudskih grešaka, predstavio je Ž. J. Baranovski 1849. godine, a u isto vreme predstavljen je

mašina sa polugom zabeležen je u Njujorku 1892. godine. Iako je SAD za pronalazače bila veoma stimulatívna sredina, uvođenje mašina u izborni postupak nije bilo bez pravnih kontroverzi, te je njihova upotreba u državi Masačusets označena kao neustavna (Stewart, 2011, p. 357). Dvadeseti vek, međutim, donosi drastične promene u širenju upotrebe mašina za glasanje. Proliferacija i dalje usavršavanje ovih uređaja posebno se intenziviraju nakon što su se sedamdesetih godina prošlog veka u SAD pojavili DRE uređaji (Direct Recording Electric). Umesto zaokruživanja na glasačkom listiću, glasač na uređaju pritiskom na dugme ili dodiranjem ekrana bira kandidata, uz mogućnost provere pre potvrde glasanja (Vučković, 2021, p. 145). Glasanje putem DRE uređaja može se vršiti kako na dan izbora, tako i danima unapred (Krimmer, 2012, p. 22). Izvesne prednosti ovog sistema (ušteda štampanja glasačkih listića, mogućnost bržeg ili automatskog brojanja glasova u centralizovanoj stanici) od početka su bile praćene i određenim problemima. Oni su se uglavnom ticali lošeg korisničkog interfejsa, te čestog gubitka podataka, što je izazivalo opravdano nepoverenje kod birača. Prvobitno rešenje viđeno je u takozvanoj SAVE arhitekturi od koje se očekivalo da spreči greške od trenutka kada glasač potvrdi svoj glas.⁴ Kako kritike na račun nedovoljne bezbednosti i transparentnosti ovih mašina za elektronsko glasanje prve generacije nisu utihnule, javili su se DRE uređaji druge generacije. Njihov cilj je bio da se glasaču omogući da dobije potvrdu o svom glasanju, kao i da mu se na raspolaganje stave mehanizmi kontrole da li je njegov glas (ispravno) zabeležen i prebrojan (Driza Maurer, 2015, p. 8). Mehanizam koji se najčešće koristi za izdavanje papirne potvrde datog glasa (VVPAT – Voter Verifiable Paper Trail) naziva se E2E (*end to end*) i do sada je razvijeno nekoliko ovakvih šema (Pret-a-Voter, Scratch and Vote, Punchscan, Scantegrity I i II).⁵

Dok se glasanje putem DRE uređaja i dalje odvija u kontrolisanim uslovima na biračkom mestu, što razliku u odnosu na klasični način glasanja čini manjom, dalja evolucija elektronskog glasanja uvođenjem internet glasanja dovela je do glasanja u nekontrolisanom okruženju (Fitzpatrick & Jöst, 2022, p. 4). Afirmacija internet glasanja pravdana je početkom XXI veka potrebom obezbeđivanja da i glasači koji nisu prisutni u svojim izbornim jedinicama na dan izbora mogu da ostvare svoje biračko pravo (Driza Maurer, 2015, p. 11). Insistiranje na uvođenju internet glasanja iz ovog razloga činilo se posebno opravdanim nakon što su izbori na Floridi 2000. godine bili praćeni brojnim kontroverzama oko glasanja

---

u francuskom Senatu i plan upotrebe mašine za brojanje glasova senatora putem elektriciteta. Sličnih ideja bilo je i u Austrougarskoj, Pruskoj i Italiji (Krimmer, 2012, pp. 19-21).

⁴ Više o funkcionisanju SAVE arhitekture vid. Adžić, 2011, pp. 11-12.

⁵ Više o načinu funkcionisanja svakog od ovih E2E mehanizama vid. kod S. Adžić, 2011, pp. 13-16.

putem pošte. I u okviru internet glasanja, kao glasanja van biračkog mesta, postoje izvesne razlike u modalitetima. Tako, sa jedne strane, imamo takozvana *poll site* i *kiosk voting*, kao oblike internet glasanja kod kojih se glasanje odvija na nekom od brojnih javnih mesta širom zemlje (npr. tržni centri) a, sa druge strane, *remote i-voting*, kao najdosledniji modalitet internet glasanja, kod kojeg birač glasa preko bilo kog uređaja i sa bilo kog mesta na kom postoji internet mreža. Ovaj poslednji oblik slikovito je opisan sintagmom „glasanje u donjem vešu” (Oostveen & Van den Besselaar, 2004, p. 63). Svaki od ovih oblika internet glasanja sastoji se od četiri faze: pripreme sistema, samog glasanja, eventualnog povlačenja glasa i brojanja glasova.⁶

Opis evolucije elektronskog glasanja, od mehaničkih uređaja baziranih na sistemu poluge do internet glasanja sa ličnog kompjutera, ne bi bio potpun ako ne bismo pomenuli i proces privatizacije sprovođenja izbora. Reč je o procesu u kome privatne kompanije bivaju sve više uključene ne samo u pružanje javnih usluga elektronskim putem ili u sprovođenje elektronskih izbora u privatnom sektoru (npr. unutar kompanije ili privatnog univerziteta) već i u organizaciju javnopravnih izbora. Ovi izbori svakako imaju šire društvene implikacije od izbora za rukovodstvo privatne kompanije, a u isto vreme su, podsetimo, i kvalitativno drugačiji od pružanja javnih usluga, te privatizacija njihovog sprovođenja, posebno prisutna nakon 2010. godine, predstavlja razlog za oprez. Uzrok zabrinutosti može biti i pitanje zaštite privatnosti, u slučaju da privatni akteri sa komercijalnim interesima dođu u posed osetljivih podataka o ličnosti birača (npr. nacionalna pripadnost ili veroispovest). Takođe, otvoreno je pitanje da li će privatni akteri ići pre za ostvarenjem svojih privatnih, profitno usmerenih ciljeva, ili za ostvarivanjem javnog interesa, koji u ovom slučaju predstavlja obezbeđivanje opšteg, jednakog, tajnog i neposrednog ostvarivanja biračkog prava građana (Spycher-Krivososova, 2022, pp. 29-31). Budući da su demokratski izbori preduslov ostvarivanja drugih prava unutar demokratskog poretka, njihovo organizovanje, uključujući i osmišljavanje i izradu sistema za elektronsko glasanje, treba ostati u nadležnosti državnih organa (Weill, 2017, p. 148).

3. Elektronsko glasanje u uporednoj sudskoj praksi

Čak i u slučaju organizovanja elektronskog izbornog procesa u celosti od strane države, izazovi sigurnosti, a time i (ne)postojanje poverenja glasača iz kojeg izrasta i legitimitet vlasti ustanovljene na izborima, ne iščezavaju sasvim. Stoga se kao posebno važno pojavljuje pitanje (sudske) zaštite izbornog prava. Integritet

---

⁶ O tehničkim aspektima svake od ovih faza vid. Heiberg, Laud & Willemson, 2011, pp. 211-212.

izbornog procesa zavisi od efektivnog i efikasnog izbornog sudstva, koje bi posedovalo dovoljna ovlašćenja, resurse i sredstva za sva sporna pitanja koja iskrсну u toku izbornog postupka (Barrat Esteve, 2016, p. 113). U slučaju elektronskog glasanja, gde odsustvo dokaza o malverzaciji često ne znači i dokazano odsustvo malverzacije (Hill, 2015, p. 169), ovaj je uslov naročito teško ispuniti, čak i u sistemima sa specijalizovanim izbornim sudstvom, a pogotovo u zemljama poput Srbije, gde je nadležnost rešavanja izbornih sporova u rukama, inače preopterećenog, Upravnog suda. Naprosto, od sudija se ne može očekivati razrešenje spora oko E2E verifikacije, već će njihov, na koncu juristički zaključak, umnogome zavisi od stručnjaka koji poseduju specijalizovana tehničko-informatička znanja (Barrat Esteve, 2016, pp. 115-116). Stoga se u dodiru sa ovim tehničkim problemima sudije susreću sa izazovnim pitanjima poput onih šta znači poštovanje fundamentalnih principa ustavnog prava u kontekstu elektronskog glasanja, kako utvrditi da su ti principi ispoštovani u određenom tehničkom rešenju i, naposljetku, kako nedvosmisleno utvrditi suprotno, posebno ako je takve neregularnosti nemoguće dokazati (Driza Maurer, 2015, p. 18). U svojim odgovorima sudovi u različitim pravnim sistemima zauzimaju različite pristupe. Američki sudovi često se pozivaju na doktrinu političkog pitanja (*political question doctrine*), te konačno razrešenje ovakvih sporova prepuštaju političkim granama vlasti (Barrat Esteve, 2016, p. 118). Praksa sudova na kontinentu je raznovrsnija, te obuhvata slično samoograničavanje s pozivom na političko pitanje (Švajcarska), sa jedne strane, tako i, sa druge strane, upuštanje u ocenu dovoljnog regulisanja tehničkih standarda elektronskog glasanja putem podzakonskih akata (Austrija i Nemačka) (Driza Maurer, 2015, p. 11). Stoga će u radu biti prikazani reprezentativni sudski slučajevi, bez obzira na to da li je reč o konkretnim sporovima povodom povrede izbornog prava ili se odluka odnosila na ustavnost i/ili zakonitost opšteg akta kojim je regulisano elektronsko glasanje.

3.1. SR Nemačka

U SR Nemačkoj još sredinom prošlog veka savezno izborno zakonodavstvo dozvoljavalo je upotrebu mašina u izbornom procesu. Glasači su glasali pritiskom na dugme ili ubacivanjem tokena u prostor ispred imena kandidata (Seedorf, 2015, pp. 23-24). Kasnije je omogućena i upotreba sofisticiranijih mašina, a Ministarstvo unutrašnjih poslova donelo je Uredbu o mašinama za glasanje kojom su bili propisani bliži uslovi za njihovu izradu (Seedorf, 2016, p. 132). Od 1997. godine pravni okvir je pretrpeo i određene izmene kako bi se prilagodio korišćenju uređaja koje je izradila privatna holandska kompanija NEDAP (Seedorf, 2015, p. 27) što predstavlja primer ranije opisanog trenda privatizacije izbornog procesa.

Međutim, NEDAP uređaji, po svojim karakteristikama DRE uređaji prve generacije, nisu se dugo koristili. Nakon parlamentarnih izbora 2005. godine, dve osobe podnele su žalbu u kojoj su istakle da je upotreba ovih uređaja narušila principe demokratije, vladavine prava i službeni i javni karakter izbora, jer nije postojala mogućnost da kao birači budu sigurni da je njihov glas ispravno zabeležen. Zanimljivo je da nisu istakli nijedan konkretan oblik malverzacije (Seedorf, 2016, p. 133), mada ostaje otvoreno pitanje kako bi, bez tehničkih znanja, i mogli da to učine. U odgovoru na žalbe, Vlada je istakla da intencija ustavotvorca nije bila da učini svaki sitan segment izborne procedure podložnim proveri pojedinca, jer bi to značilo „rastezanje” ustavnog principa javnih izbora. Međutim, u svojoj antologijskoj odluci 2009. godine Savezni ustavni sud (SUS) proglasio je saveznu Uredbu o upotrebi mašina za glasanje u izbornom procesu neustavnom, jer nije ispunila ustavni princip javnosti izbora.⁷

SUS je princip javnosti izbora posredno izveo iz ustavnih načela demokratije i vladavine prava, i označio ga „suštinskim preduslovom formiranja demokratske političke volje”. Princip javnosti izbora osigurava tačnost i proverljivost izbornog procesa, te predstavlja „ključni uslov za osnovano poverenje građana u izborni proces [...] a to poverenje je, sa svoje strane, fundamentalni akt legitimizacije vlasti” (Judgment of Federal Constitutional Court, 2009). Dalje, princip javnosti je postavljen dosta usko i funkcionalno uslovljeno, na način da „svaki građanin mora biti u stanju da isprati ključne etape izbornog procesa na pouzdan način i bez prethodnog tehničkog znanja” (Judgment of Federal Constitutional Court, 2009). Razlog za dosledno insistiranje na ovom, možda i nedostižnom uslovu, leži u stavu prema kome nije pouzdanost, već i percepcija pouzdanosti u izborni proces kamen temeljac demokratske vlasti (Weill, 2017, p. 147). Zbog toga je u odluci i naglašeno da nije dovoljno da se glasač osloni na funkcionalnost sistema, bez mogućnosti lične provere (Seedorf, 2016, p. 134). Drugim rečima, napravljena je razlika između slepog poverenja, koje se zasniva na nerazumevanju tehnologije, i utemeljenog poverenja, koje se stiče proverenim ispravnim funkcionisanjem tokom vremena (Krimmer, 2016, p. 33). Međutim, može se opravdano postaviti pitanje da li je ovakvim rezonom prenebregnuta činjenica da se čak ni u tehnološki veoma razvijenoj državi, poput Nemačke, ne može očekivati jednako tehnološko obrazovanje svih njenih stanovnika?

Iako se nakon ove odluke u SR Nemačkoj nisu više upotrebljavali uređaji za elektronsko glasanje, sama odluka ipak ne predstavlja njihovu rezolutnu zabranu,

---

⁷ Interesantno je ukazati na dve osobenosti ove odluke – prva je da sud nije poništio izbore, jer nije našao dokaz nikakve konkretne zloupotrebe, i druga je da je u potpunosti ignorisao međunarodnopravne instrumente, poput Preporuka Saveta Evrope o pravnim, operativnim i tehničkim standardima elektronskog glasanja (Seedorf, 2016, p. 133).

već ostavlja izvesni slobodni prostor. Najpre, odlukom je kao neustavna oglašena savezna uredba, ali ne i član saveznog izbornog zakona koji je sadržao izvršnu klauzulu za njeno donošenje. Dakle, mogućnost korišćenja uređaja za elektronsko glasanje je dopuštena, pod uslovom da se ispuni zahtev pouzdane kontrole od strane svakog od birača. SUS smatra da je to moguće „[...] ukoliko se glasovi mogu pohraniti još negde osim u elektronskoj memoriji, na primer kroz štampanje pisane potvrde glasa, a što se može koristiti i pri proveru brojanja glasova” (Judgment of Federal Constitutional Court, 2009). Strogost prema elektronskom glasanju ublažena je putem mogućnosti korišćenja DRE uređaja druge generacije sa nekim E2E modelom potvrde glasanja. Takođe, striktno shvatanje principa javnosti izbora važi jedino za političke izbore te je korišćenje uređaja za elektronsko glasanje i bez ispunjavanja kriterijuma pouzdanosti i provere dozvoljeno kod drugih, nepolitičkih izbornih procedura (Schmidt *et al.*, 2009, p. 93).⁸

Međutim, uprkos želji Nemaca da glasaju elektronskim putem,⁹ politička elita i dalje nema konkretni plan uvođenja, sa Osnovnim zakonom usaglašenih, oblika elektronskog glasanja. Odsustvo normativnih, ali i tehničkih inicijativa pokazatelj je koliko je i dalje prisutan i snažan eho ustavnosudskog tumačenja principa javnosti izbora iz 2009.

3.2. Estonija

Estonija predstavlja sasvim drugačiji primer u pogledu otvorenosti prema elektronskom glasanju. Početkom ovog veka, nalazi iz izveštaja o internet glasanju Ministarstva pravde pretočeni su u izbornu zakonodavstvo, sa odložnim rokom primene do 2005. godine (Heiberg, Laud & Willemson, 2011, p. 209). Tako su građani Estonije putem interneta glasali prvi put na lokalnim izborima 2005, a na parlamentarnim 2007. godine. Od tada teče linearni proces poverenja u ovaj način glasanja do te mere da je na izborima 2020. godine čak 44% glasača glasalo putem interneta. Zbog prepoznatljivosti po sprovođenju internet glasanja ova zemlja je dobila nadimak E-stonija (*E-stonia*) (Vučković, 2021, p. 146). Nakon tri izborna

⁸ Određene nedoumice izazivala je mogućnost da se kongresi i izbori političkih partija održe elektronskim putem. Koliko je ovo složen i granični slučaj pokazuje i oprečna praksa nemačkog Bundestaga. U izveštaju 2011. godine istaknuto je da je, pošto čl. 21 Osnovnog zakona navodi da se stranačka struktura mora zasnivati na demokratskim principima, primena principa sadržanih u izbornom zakonodavstvu neophodna i kod političkih partija. S druge strane, izveštaj iz 2020. godine navodi da se stroga ograničenja u pogledu zabrane održavanja izbora elektronski odnose samo na parlamentarne izbore, a ne i na izbore unutar stranaka (Fitzpatrick & Jöst, 2022, p. 12).

⁹ Kao potvrda ovog stava može poslužiti podatak o skoro udvostručenom procentu glasova pristiglih putem pošte na izborima 2021. u odnosu na one 2017. godine (47,3% naspram 28,6%), čemu je svakako doprinela i pandemija virusa korona (Fitzpatrick & Jöst, 2022, p. 1).

ciklusa sa mogućnošću internet glasanja umnogome je relativizovana linija razdvajanja po kojoj internet glasanju pribegavaju samo mladi, obrazovani i tehnološki pismeni građani. Porast broja birača i smanjenje digitalnog raslojavanja naveli su direktora estonskog centralnog izbornog komiteta na zaključak da je internet glasanje ireverzibilan proces (Trechsel, 2016, p. 27). Glasanje putem interneta u Estoniji zasniva se na korišćenju identifikacionog ličnog dokumenta i upotrebi takozvanog sistema dve digitalne koverta, čiji je cilj da obezbedi sigurnost i tajnost glasanja.¹⁰ Ono što je potrebno posebno naglasiti jeste mogućnost da glasač proveri da li je njegov glas ispravno primljen na glavnom serveru u roku do 30 minuta nakon glasanja (Kask, 2016, p. 152), ali i da se sam čin glasanja putem interneta može obaviti i do 10 dana pre izbornog dana. U tom slučaju, postoji i mogućnost da se glasač predomisli, te da glasa na biračkom mestu, ili da svoj glas putem interneta promeni. Naravno, kao validan računa se jedino poslednji dati glas.¹¹

U teoriji se za ovako uspešnu kampanju sprovođenja internet glasanja navodi više razloga. S jedne strane ističe se manjak napetosti i jake polarizacije u društvu, te stabilnost političkog sistema (Weill, 2017, p. 156), a s druge strane i visok stepen poverenja u internet bezbednost, ali i u integritet i nezavisnost centralnog tela izborne administracije.¹² Međutim, to ne znači da se i u Estoniji nisu javljale kontroverze pred sudovima. Tako je predsednik Estonije pred Vrhovnim sudom (VS) osporio ustavnost zakonskog rešenja kojim je uvedeno internet glasanje, sa obrazloženjem da ono narušava jednakost, budući da jedino glasačima koji glasaju preko interneta dopušta mogućnost da se više puta predomisle i promene već dati glas. VS je predstavku odbacio, zauzevši stanovište da „Ustav ne zabranjuje modernizaciju izbornog procesa” (Kask, 2016, p. 153). I dok je ovde posredi bio apstraktni spor, u kom je VS zauzeo afirmišuće stanovište, za razliku od nemačkog SUS-a, u više konkretnih sporova pokretanih od strane pojedinaca, ali i političkih stranaka koji su se odnosili na sigurnost internet glasanja, VS je propustio da zauzme proaktivan pristup. Umesto toga, odbacivao je žalbe sa pozivom na njihovu neblagovremenost, ali i, što je posebno zanimljivo, sa argumentacijom da žalba ne sme biti hipotetička, već da se mora zasnivati na čvrstim dokazima malverzacije (Kask, 2016, p. 153). Ovaj stav VS zauzeo je u osobenom slučaju iz 2011. godine, kada je jedan student izumeo virus opasan po bezbednost sistema za internet glasanje, a potom o tome obavestio i medije. Suština pretnje koja je uzrokovana virusom

---

¹⁰ Više o tehničkim specifikacijama ovog sistema vid. kod Marković & Adamović, 2015, pp. 77-78.

¹¹ Kurioziteta radi, jedan glasač je 2011. godine svoj glas putem interneta menjao 500 puta (Krimmer, 2016, p. 32).

¹² Ovo telo u Estoniji nije pretežno političkog sastava, već neutralno telo sastavljeno od, između ostalog, i nosilaca sudske vlasti i drugih nezavisnih organa, poput ombudsmana (Kask, 2016, p. 151).

ogledala se u tome što se birač dovodio u zabludu da je glasao za kandidata A, a njegov glas je zapravo odlazio drugom kandidatu. Slučaj je dospelo pred VS, koji je zauzeo stav da je upravo svesnim pronalaženjem virusa podnosilac žalbe otklonio mogućnost da njegovo biračko pravo u konkretnom slučaju bude povređeno. Da bi rezultati izbora bili poništeni, neophodno je da se utvrdi povreda pojedinčevog prava, a ovde, po sudskom rezonu, osim hipotetičke mogućnosti, tako nešto nije postojalo (Heiberg, Laud & Willemson, 2011, p. 217). Iako možda zbog namernog osmišljavanja virusa nije moglo biti povrede žaliočevog prava, VS je ovim svojim uzdržavanjem propustio da se dalekovidijim stavom jasnije odredi spram, kao što se pokazalo, mogućih sajber malverzacija u budućnosti.

3.3. Švajcarska

Sličan nivo sudskog samouzdržanja postoji i u Švajcarskoj, zemlji koja se uzima za primer decentralizovanog širenja elektronskog glasanja jer je njegovo uvođenje započelo najpre u kantonima poput Ženeve (Hill, 2015, p. 162). Modalitet elektronskog glasanja u ovom kantonu zasniva se na mehanizmu prema kome glasač dobija jednokratnu šifru sa kojom se povezuje na predviđeni server i potom daje svoj glas (Bennoist, Anrig & Jaquet-Chiffelle, 2007, pp. 30-31). U jednom slučaju 2011. godine žalilac je istakao da je sistem suprotan kantonalnom pravu i saveznom ustavu jer nema mogućnosti da se potvrdi da je glas precizno zabeležen, a lični kompjuteri glasača podložni su virusima koji bi mogli promeniti sadržinu glasa, te da mogućnost da članovi porodice glasaju jedni umesto drugih narušava princip tajnosti glasanja. Kantonalni sud je žalbu odbacio sa obrazloženjem da su navodi žalbe apstraktni i usmereni protiv principa elektronskog glasanja kao takvog, a ne protiv ženevskog rešenja. Savezni sud je potom potvrdio da se žalba može uložiti jedino ukoliko se mana može uočiti tokom konkretnog glasanja, te da činjenica da mana postoji ali se ne može detektovati nije dovoljna. Dalje, prema rezonu Saveznog suda, argumenti ove prirode treba da budu odlučeni na političkom, a ne sudskom nivou, te da se tehničke karakteristike sistema elektronskog glasanja ne mogu osporavati pred sudom (Hill, 2015, pp. 168-170). Ovakvom argumentacijom Savezni sud približio se američkim sudovima koji, kada je posredi elektronsko glasanje, rado posežu za doktrinom političkog pitanja. Štaviše, samoograničenje je tim veće ukoliko se uzme u obzir činjenica da Savezni sud ima, uporednopravno posmatrano, znatno široka ovlašćenja koja prevazilaze kasatorni karakter tipičan za najvišu sudsku instancu (Cucić, 2016, p. 194).

Skromni prikaz konkretnih pravnih sporova koji su iskršavali pred evropskim sudovima pokazuju tendenciju uzdržavanja od razmatranja povrede biračkog prava putem elektronskog glasanja, kroz neminovno prethodno upuštanje u

ocenu tehničke sigurnosti glasanja putem sredstava informaciono-komunikacione tehnologije. To su sudovi činili bilo prepuštanjem razrešenja političkim granama vlasti, bilo svaljivanjem tereta teške dokazivosti konkretne malverzacije i njenog uzročno-posledičnog uticaja na rezultate izbora na birače, bez obzira da li je u konkretnom slučaju bila reč o IT stručnjacima ili informatičkim laicima. S druge strane, analizirani slučajevi normativne kontrole pokazuju kako veću spremnost za nju nadležnih sudova da preuzmu odgovornost, tako i zauzete divergentne stavove. Ipak, i estonski VS i nemački SUS su u različitim smerovima prepoznatljivo odredili dalji razvoj izbornog prava u svojim državama kada je u pitanju elektronsko glasanje.

4. Elektronsko glasanje i „popravljanje” demokratije

Pored pitanja sigurnosti izbornog procesa i domašaja sudske zaštite izbornog prava, elektronsko glasanje pred pravnu nauku postavlja i čitav niz drugih nedoumica. Jedna od njih je, na primer, za javnu upravu značajna dilema da li i kako elektronsko glasanje utiče na stepen takozvanog administrativnog tereta (*administrative burden*) u kadrovskom i organizacionom smislu.¹³ Ipak, tema koja po prisutnosti u literaturi, ali i značaju umnogome prevazilazi *cost benefit* analize odnosi se na pitanje da li elektronsko, u prvom redu internet glasanje, zaista doprinosi većoj izlaznosti, te da li je samo to dovoljno da se izbegnu boljke savremenih demokratskih sistema – nezainteresovanost birača i poljuljana legitimnost uspostavljenih vlasti? Oдавno je uočeno da mala izlaznost, posebno među mladom i tehnološki najpismenijom populacijom, krnji poverenje u aktuelne demokratske sisteme. Stoga se kao ključni razlog veće političke podrške uvođenju elektronskog glasanja navodio njegov potencijal da poboljša demokratiji glas (Bennoist, Anrig & Jaquet-Chiffelle, 2007, p. 32; Xenakis & Macintosh, 2005, p. 191).¹⁴

Ovaj stav polazi od unapred podrazumevajuće, a u suštini oborive pretpostavke da elektronsko glasanje pozitivno utiče na rast izlaznosti birača. Naime, brojne empirijske studije pokazale su da ova pretpostavka nije čvrsta kao što *prima facie* deluje. U projektu *True vote*, koji je ispitivao uključenost građana u e-demokratiju, utvrđeno je da modeli elektronskog glasanja ne privlače one građane koji i inače nisu politički zainteresovani, te da e-glasanje nema pozitivnog

---

¹³ Više o administrativnom teretu u izbornim postupcima vid. kod Spycher-Krivososova, 2022, pp. 45-49.

¹⁴ Oni malo oprezniji isticali su da će moto „ako neće glasač glasačkoj kutiji, dovedimo glasačku kutiju biraču” barem zaustaviti dalji pad izlaznosti, ako već ne dovede do jače participacije građana u demokratskim procesima (Petitpas, Julien Matthieu & Sciarini, 2021, p. 1).

uticaja ni na nivo, ni na prirodu izlaznosti (Oostveen & Van den Besselaar, 2009, p. 358). Drugo istraživanje u više zemalja takođe je pokazalo da elektronsko glasanje umesto privlačenja novih glasača, uglavnom biva zamena za ranije korišćene modele, poput glasanja putem pošte. Ipak, pozitivni uticaj elektronskog glasanja na izlaznost uočen je u određenim studijama kod kategorije takozvanih povremenih glasača (Petitpas, Julien Matthieu & Sciarini, 2021, p. 9).¹⁵ Međutim, i ukoliko ostavimo po strani statistički pristup i njegove, po ovu hipotezu, ne tako afirmativne rezultate, iskrsava još važnije pitanje. Reč je o ostvarivanju jednakosti. Iako se u visokotehnološkom društvu digitalna raslojenost sve više smanjuje, pristup internetu, uz neophodne veštine rukovanja njime, i dalje nisu dostupne svim građanima, to jest postoji raslojavanje po rasnoj, rodnoj, starosnoj, socioekonomskoj i regionalnoj osnovi, što može učiniti mehanizme elektronskog glasanja manje reprezentativnim od tradicionalnih načina glasanja (Oostveen & Van den Besselaar, 2004, p. 65).¹⁶

Ipak, pored težnje ka jednakoj dostupnosti interneta, za zadovoljenje principa jednakosti u primeni modela elektronskog glasanja neophodno je ispuniti još jedan uslov. Reč je o, informatički govoreći, odsustvu bilo kakvih *bias*-a, odnosno omogućavanju da se elektronsko glasanje, posebno ako nema alternative u vidu glasanja na biračkom mestu, sprovodi na politički neutralan način. Takve neutralnosti neće biti u slučaju da su upotrebi interneta u jednom društvu skloniji podržavaoci samo određene političke ideologije. U multinacionalnim i višejezičnim državama politička neutralnost može imati i dodatnu komponentu. Tako estonsko rešenje nije bilo politički neutralno, jer je estonski postavljen kao jedini jezik sistema, čime je stvorena jezička prepreka i sistemski isključena ruska manjina iz procesa elektronskog glasanja (Trechsel, 2016, p. 20). Međutim, čak i ukoliko se istovremeno zadovolje uslovi informatičke pismenosti birača i političke neutralnosti sistema elektronskog glasanja, ostaje pitanje da li elektronsko glasanje povećanjem izlaznosti pospešuje kvalitet demokratskog procesa. Valja se zapitati i kakav je karakter tog poboljšanja, jer su uzroci građanske apatije i

¹⁵ Zanimljivo je primetiti i da se, iako prvenstveno usmereno ka njima kao adresatima, elektronsko glasanje ne koristi najviše od strane mlade populacije, već od onih između 25 i 39 godina. Štaviše, prema pojedinim istraživanjima, udeo mladih koji koriste modele elektronskog glasanja uporediv je sa udelom starijih građana koji imaju od 65 do 75 godina. Takođe, uočeno je i da metode elektronskog glasanja češće koriste muškarci nego žene, što ovom pitanju otvara perspektivu i iz ugla rodnih studija i ravnopravnosti. Ista rodna ali i starosna diskrepancija prisutna je i ako se posmatra ne samo biračko telo u celosti već i grupa povremenih glasača, kod kojih je pozitivni uticaj elektronskog glasanja ipak najuočljiviji (Petitpas, Julien Matthieu & Sciarini, 2021, pp. 3, 9).

¹⁶ Primera radi, prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, 2011. godine manje od polovine građana Republike Srbije bilo je kompjuterski pismeno (Marković & Adamović, 2015, p. 76).

nedovoljne reprezentativnosti u savremenim demokratijama ipak dublji i složeniji da bi se mogli nadomestiti tehničkim olakšicama u vidu glasanja od kuće ili s drugog mesta, na dan ili nedeljama pre izbora. Razlozi koji determinišu (ne)izlazak na izbore skopčani su sa osećajem građanske dužnosti, stepenom informisanosti, ličnim skepticizmom (Oostveen & Van den Besselaar, 2009, p. 373), ali i otuđenošću političkih elita i (ne)poverenjem u kvalitet izborne ponude. U tom smislu, elektronsko glasanje ne utiče na motivacioni osnov za buđenje političkog aktivizma (Petitpas, Julien Matthieu & Sciarini, 2021, p. 3), te njegov doprinos proklamovanom cilju ostaje veoma ograničen.

Ipak, vredni podsetiti se da nedovoljna zainteresovanost građana za politički proces nije plod savremenog doba. U ranijem periodu se na ovaj problem pokušalo odgovoriti zakonskim uređenjem glasanja ne kao prava, već kao građanske dužnosti. O tome je Slobodan Jovanović zapisao: „[...] pošto se predstavnički sistem ne da zamisliti bez uvek budnog javnog mnjenja, to je uzdržavanje od glasanja jedna bolest kojoj valja tražiti leka. Mi samo sumnjamo da se lek nalazi u obaveznom glasanju. Obaveznim glasanjem ako bi se imalo uspeha, bez sumnje bi se povisio broj glasača, ali za pravilno funkcionisanje predstavničkog sistema važnije je popraviti kvalitet nego kvantitet [...]. Uzdržavanje od glasanja uvek je posledica izvesnog političkog skepticizma i apatije koje su moralne bolesti koje se običnim zakonskim merama ne leče, jer zakonodavac ne može postići da građani glasaju iz probuđenog interesovanja za državne poslove” (Jovanović, 2011, pp. 365-368). Zamenimo li glasačku dužnost pojmom internet glasanje, uvidećemo aktuelnost i tačnost ove ocene od pre jednog veka. E-glasanje u pogledu veće participacije građana odgovara na posledicu. Uzrok problema ostavlja netaknutim ili ga, u boljem slučaju, dotiče sa skromnim efektima.

Naposletku, iako iz tehnocentrične perspektive mogu delovati iracionalno, psihološke studije pokazuju da mesto na kojem se glasa može suštinski uticati na sadržaj glasa, te da glasanje u javnosti pojačava (samo)percepciju pojedinca kao aktivnog građanina (Weill, 2017, p. 152). I zaista, glasanje je čin svojevrsnog preuzimanja lične odgovornosti u političkoj zajednici. On iziskuje određen stepen integriteta i spremnosti da se svoj izbor posvedoči, makar i kroz određeni napor koji je potreban da bi se stiglo do biračkog mesta. Kako je i sa najmanjim naporom koji prati pojedinčev izbor prenosa suvereniteta na izabranu vlast spojivo geslo „ako nećete vi kutiji, donećemo glasačku kutiju vama”? Sasvim suprotno, elektronsko glasanje dezavuiše svečani, gotovo sakralni čin glasanja kao građanskog rituala. Francuski Ustavni savet, nadahnut Rusoovim idejama o građanskoj religiji, istakao je da „*upotreba glasačkih mašina uskraćuje građanima učešće u demokratskoj liturgiji i građanskom pričešću, oličeno u svečanom činu ubacivanja glasa u glasačku kutiju*” (Barrat Esteve, 2015, p. 138). Ako takav uticaj imaju

mašine za glasanje, onda tim pre internet glasanje, kao povlađivanje mogućnosti „glasanja u donjem vešu”, u prašinu baca simboličku vrednost izbornog čina. Ono, dakle, ne odgovara izborima kao događaju „stvaranja kvaziduhovne zajednice” (Judgment of Federal Constitutional Court, 2009) te, suprotno naznačenoj nameri, doprinosi jazu između vlasti i građana i negativno se odražava na političku kulturu jedne zajednice (Oostveen & Van den Besselaar, 2004, p. 73).

5. Zaključna razmatranja

Svaki problem koji se krajem XVIII veka javio kao filozofski, poput opšteg prava glasa, u XX veku pretvorio se u tehnički, što je označeno najznačajnijim fenomenom evolucije ustavnog prava (Krbek, 1937, p. 227). Ne bez zazora konstatujemo da se pravno-politički, a potom i tehnički problemi u XXI veku javljaju kao tehnicistički. Zato „novom tehnološkom fetišizmu” valja suprotstaviti sociocentrični pristup, po kome razvoj društvenih procesa nije ključno uslovljen karakteristikama tehnologije, već namerom pojedinaca i društvenih grupa koje je koriste (Damjanović, 2009, p. 90). U tom okviru se naročito vrednom pokazuje ideja digitalnog konstitucionalizma, koja se ne svodi na prosto regulisanje digitalnih tehnologija, već reafirmiše ustavne principe u digitalnom okruženju (Goila JR, 2022, p. 12). U pogledu različitih oblika e-glasanja, ovakav pristup podrazumeva nekoliko stvari koje je ovaj rad pokušao da detektuje.

Najpre, digitalizaciji javne sfere i učešća u političkim procesima treba pristupati znatno opreznije nego što je to slučaj sa drugim sferama. Na teorijskom planu je zato jasno istaknuta pojmovna razlika između e-uprave i e-demokratije, čiji je ključni segment e-glasanje. Dalje, teza o tome da elektronsko glasanje *eo ipso* dovodi do veće izlaznosti i participacije građana, a time, isto tako linearno i po automatizmu, do povratka starog sjaja demokratije osporena je u oba segmenta. Prvi deo s pozivom na empirijske studije koje pokazuju da uvođenje elektronskog glasanja ima veoma ograničen uticaj na sprečavanje pada izlaznosti. Pokazalo se i da čak ni u informacionom društvu nije lako ukinuti digitalnu raslojenost i ispuniti zahtev jednake dostupnosti glasačkog mehanizma. Isto tako, uvođenje elektronskog glasanja nije uvek bilo ni politički neutralno, što je još jedna smetnja ostvarivanju jednakog biračkog prava. Doprinos elektronskog glasanja drugom delu razmatrane teze, a to je poboljšanje kvaliteta demokratskog procesa, takođe je označen kao vrlo ograničen. Problemi savremenih demokratskih društava mnogo su dublji od toga da li se i koliko uštedi vremena glasačima i novca državi uvođenjem internet glasanja. Olakšavajući potencijal koji posebno internet glasanje ima ne treba izgubiti iz vida. Ipak, stav o tehnološkoj determinisanosti

političke volje, po kome sam način glasanja, kao kakav *Deus ex machina*, razgoni boljke savremene demokratije treba odbaciti kao iluzoran.

Pitanje sigurnosti e-glasanja pravnički rad nije mogao adekvatno da tretira. Sa sličnim hendikepom susreću se i sudije čiji odgovor na izborne sporove u uporednom pravu je, ne neočekivano, (samo)uzdržanje. Donekle je drugačije sa ustavnim sudovima, delom i zbog (samo)svesti da njihove odluke, kao u nemačkom slučaju, dalekosežno trasiraju ustavni identitet političke zajednice. Iako deluje da je nemački sud prenebregao osećaj za tehnološki napredak, ne sme se izgubiti iz vida filozofski i politički značaj njegove odluke. On se ogleda u razumevanju da je poverenje u javne institucije krhka stvar i da tu osetljivost treba, po cenu sporijeg tehnološkog napredovanja, (o)čuvati (Seedorf, 2015, p. 43). Zemlja koja je u prošlom veku skupo platila danak priklanjanju stavu da je efikasnost vrednost *per se*, ovom odlukom pokazala je zrelost i opreznost. Slično pojedincima, danas se i čitava moderna društva nalaze pred izborom: ukrotiti ili se utopiti u talasima novog tehnološkog fetišizma. Posledice tog izbora, pre nego uvođenje e-glasanja, odrediće stepen kvaliteta demokratije u XXI veku.

Literatura

- Achieng, M. & Ruhode, E. 2013. The Adoption and Challenges of Electronic Voting Technologies Within the South African Context. *International Journal of Managing Information Technology*, 5(4), pp. 1-12. DOI: <https://doi.org/10.5121/ijmit.2013.5401>
- Adžić, S. 2011. *Elektronsko glasanje*. Specijalistički rad. Podgorica: Prirodno-matematički fakultet Univerziteta Crne Gore.
- Andonović, S. & Prlja, D. 2020. *Osnovi prava zaštite podataka o ličnosti*. Beograd: Institut za uporedno pravo.
- Barrat Esteve, J. 2015. The French Conseil Constitutionnel and Electronic Voting. In: Driza Maurer, A. & Barrat, J. (eds.), *E-Voting Case Law: A Comparative Analysis*. Farnham: Ashgate, pp. 131-150.
- Barrat Esteve, J. 2016. The Role of the Judiciary in the Oversight of Electronic Aspects of the Voting Process. In: *First Scientific Electoral Experts Debates Electoral Law and New Technologies: Legal Challenges*. Bucharest, pp. 111-119.
- Bennoist, E., Anrig, B. & Jaquet-Chiffelle, D. O. 2007. Internet Voting: Opportunity or Threat for Democracy. In: Alkassar, A. & Volkamer, M. (eds.), *E-Voting and Identity*. Bochum: Springer, pp. 29-37. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-540-77493-8_3
- Cucić, V. 2016. *Upravni spor pune jurisdikcije – modeli i vrste*. Doktorska disertacija. Beograd: Pravni fakultet.
- Damjanović, I. 2009. Elektronska demokratija (e-democracy) kao mogućnost demokratizacije. *Srpska politička misao*. 23(1), pp. 85-98. DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.2312009.3>

- De Gregorio, G. 2022. *Digital Constitutionalism in Europe Reframing Rights and Powers in the Algorithmic Society*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781009071215>
- Driza Maurer, A. 2015. E-Voting: What Do Judges Say? In: Driza Maurer, A. & Barrat, J. (eds.), *E-voting Case Law: A Comparative Analysis*. Farnham: Ashgate, pp. 1-22. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315581385>
- Dorđević, M. 2021. Zamke prenatlašene težnje ka efikasnosti u ustavnom pravu. U: Dorđević, M. (ur.), *Preispitivanje klasičnih ustavnopravnih shvatanja u uslovima savremene države i politike*. Beograd: Institut za uporedno pravo, pp. 85-99.
- Fitzpatrick, J. & Jöst, P. 2022. „The High Mass of Democracy” — Why Germany Remains Aloof to the Idea of Electronic Voting. *Frontiers in Political Science*, 4, pp. 1-14. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpos.2022.876476>
- Goila, JR. A. 2022. The Critique of Digital Constitutionalism. *Max Planck Institute for Comparative Public Law & International Law Research Paper*, 13, pp. 1-26.
- Hand, M. & Sandywell, B. 2002. E-topia as Cosmopolis or Citadel: On the Democratizing and De-democratizing Logics of the Internet, or Toward a Critique of the New Technological Fetishism. *Theory, Culture & Society*, 19(1-2), pp. 197-226. DOI: <https://doi.org/10.1177/026327640201900110>
- Heiberg, S., Laud, P. & Willemson, J. 2011. The Application of I-Voting for Estonian Parliamentary Elections of 2011. In: Kiayias, A. & Lipmaa, M. (eds.), *E-Voting and Identity*. Tallinn: Springer, pp. 208-223. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-642-32747-6_13
- Hill, R. 2015. Challenging an E-Voting System in Court. In: Haenni, R., Koenig, R. & Wikström, D. (eds), *E-Voting and Identity*. Bern: Springer, pp. 161-171. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-22270-7_10
- Kask, O. 2016. National Case Study: The Estonian Case. In: *First Scientific Electoral Experts Debates Electoral Law and New Technologies: Legal Challenges*. Bucharest, pp. 150-154.
- Jovanović, S. 2011. *O državi – osnovi jedne pravne teorije*. Beograd: Pravni fakultet.
- Jovanović, Z. & Andonović, S. 2021. *Pravo elektronske uprave*. Kragujevac: Institut za pravne i društvene nauke Pravnog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu.
- Krimmer, R., Triessing, S. & Volkamer, M. 2007. The Development of Remote E-Voting Around the World: A Review of Roads and Directions. In: Alkassar, A. & Volkamer, M. (eds.), *E-Voting and Identity*. Bochum: Springer, pp. 1-15. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-540-77493-8_1
- Krimmer, R. 2012. *The Evolution of E-voting: Why Voting Technology Is Used and How It Affects Democracy*. Doctoral thesis. Tallinn: Tallinn University of Technology.
- Krimmer, R. 2016. Constitutional Constraints for the Use of Information and Communication Technologies in Elections. In: *First Scientific Electoral Experts Debates Electoral Law and New Technologies: Legal Challenges*. Bucharest, pp. 28-36.
- Krbek, I. 1937. *Diskreciona ocjena*. Zagreb: JAZU.
- Marković, M. & Adamović, S. 2015. Mogućnost primene elektronskog servisa za glasanje u Republici Srbiji. *Synthesis 2015 – International Scientific Conference of IT*

- and Business-Related Research*. Belgrade: Singidunum University, pp. 76-80. DOI: <https://doi.org/10.15308/Synthesis-2015-76-80>
- Milakovich, M. 2021. *Digital Governance: New Technologies for Improving Public Service and Participation*. New York: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003215875>
- Oostveen, A. M. & Van den Besselaar, P. 2004. Internet Voting Technologies and Civic Participation, the Users Perspective. *Public*, 11(1), pp. 61-78. DOI: <https://doi.org/10.1080/13183222.2004.11008847>
- Oostveen, A. M. & Van den Besselaar, P. 2009. Users' Experiences with E-Voting: A Comparative Case Study. *International Journal of Electronic Governance*, 2(4), pp. 357-377. DOI: <https://doi.org/10.1504/IJEG.2009.030527>
- Pavjančić, M. 1999. *Izbornopravo*. Grafika akademika: Novi Sad.
- Petitpas, A., Julien Matthieu, J. & Sciarini, P. 2021. Does E-Voting Matter for Turnout, and to Whom? *Electoral studies*, 71, pp. 1-14. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2020.102245>
- Prlja, D. 2012. Elektronsko glasanje. U: Nikolić, O. & Đurić, V. (ur.), *Izbori u domaćem i stranom pravu*. Beograd: Institut za uporedno pravo, pp. 107-118.
- Schmidt, A. et al. 2009. Developing a Legal Framework for Remote Electronic Voting. In: Ryian, P. Y. A. & Schoenmakers, B. (eds.), *E-Voting and Identity*. Luxembourg: Springer, pp. 92-105. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-642-04135-8_6
- Seedorf, S. 2015. Germany: The Public Nature of Elections and Its Consequences for E-Voting. In: Driza Maurer, A. & Barrat, J. (eds.), *E-Voting Case Law: A Comparative Analysis*. Ashgate, pp. 23-44.
- Seedorf, S. 2016. Electoral law and new technologies: legal challenges. The Case of Germany: The Road Not Taken. In: *First Scientific Electoral Experts Debates Electoral Law and New Technologies: Legal Challenges*. Bucharest, pp. 131-138.
- Spycher-Krivososova, I. 2022. *The Impact of Internet Voting on Election Administration: Directing Implementation Towards a Blessing or a Curse*. Doctoral thesis. Tallinn: Tallinn University of Technology.
- Stengers, I. 2022. *Nauke i moći – demokratija naspram tehnonauke*. Beograd: Karpos.
- Stewart, C. 2011. Voting Technologies. *Annual Review of Political Science*, 14, pp. 353-378. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.12.053007.145205>
- Tomlinson, J. 2019. *Justice in Digital State - Assessing the Next Revolution in Administrative Justice*. Bristol: University of Bristol. DOI: <https://doi.org/10.56687/9781447340331>
- Trechsel, A. H. 2016. *Potential and Challenges of E-Voting in the EU*. Strasbourg: European parliament.
- Vučković, J. 2021. Elektronska demokratija i elektronsko glasanje. U: Soković, S. (ur.), *Usklađivanje pravnog sistema Srbije sa standardima EU*. Kragujevac: Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, pp. 137-154. DOI: <https://doi.org/10.46793/UPSSIX.137V>
- Weill, R. 2017. Election Integrity: The Constitutionality of Transitioning to Electronic Voting in Comparative Terms. In: Prins, C. et al. (eds.), *Digital Democracy*

in a Globalized World. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, pp. 142-159. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781785363962.00014>

Xenakis, A. & Macintosh, A. 2005. E-Electoral Administration: Organizational Lessons Learned from the Deployment of E-Voting in the UK. *Proceedings of the 2005 National Conference on Digital Government Research*, pp. 191-197.

Pravni izvori

Judgment of Federal Constitutional Court of 3rd March 2009, 2 BvC 3/07.